

АСАБЛІВАСЦІ ВЫКАРЫСТАННЯ МОЎЦАМІ ЦВЁРДАГА [Ч] VS. МЯККАГА [Ч'] У РОЗНЫХ КАМУНІКАТЫЎНЫХ СІТУАЦЫЯХ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАПІСАЎ У Г. П. ХОЦІМСКУ)

Н. В. Яненка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь, natallia.janienka@gmail.com*

Асвятляецца адзін з аспектаў аналізу вуснага гетэрагеннага маўлення членаў адной сям'і і іх блізкіх сяброў (інфарманты – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці). Разглядаецца выкарыстанне моўцамі цвёрдага [ч] vs. мяккага [ч'] падчас сямейнай камунікацыі і ў рамках неафіцыйных размоў з калегамі на працоўных месцах. Аналіз маўленчых паводзін інфармантаў, праведзены з прымяненнем варыяцыйнісцкай парадыгмы, сведчыць пра стылістычна абумоўленае выкарыстанне імі мяккага [ч'] і нейтральнае – цвёрдага [ч]. Выяўленыя заканамернасці пацвярджаюць агульную тэндэнцыю ва ўжыванні інфармантамі пераменных розных моўных узроўняў.

Ключавыя словы: вуснае гетэрагеннае маўленне; моўнае вар'іраванне; фанетычная варыянтнасць; варыяцыйнісцкая сацыялінгвістыка; стылістычны фактар; прагматыка.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАНТАМИ ТВЕРДОГО [Ч] VS. МЯГКОГО [Ч'] В РАЗЛИЧНЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ СИТУАЦИЯХ (НА МАТЕРИАЛЕ ЗАПИСЕЙ В Г. П. ХОТИМСКЕ)

Н. В. Яненко

*Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, natallia.janienka@gmail.com*

Освещается один из аспектов анализа устной гетерогенной речи членов одной семьи и их близких друзей (информанты – жители г. п. Хотимска Могилевской области). Рассматривается использование говорящими твердого [ч] vs. мягкого [ч'] во время семейной коммуникации и в рамках неофициального общения с коллегами на рабочих местах. Анализ речевого поведения информантов, проведенный с применением вариационистской парадигмы, свидетельствует о стилистически обусловленном использовании ими мягкого [ч'] и нейтральном – твердого [ч]. Выявленные закономерности подтверждают общую тенденцию в использовании информантами переменных различных языковых уровней.

Ключевые слова: устная гетерогенная речь; языковое варьирование; фонетическая вариантность; вариационистская социолингвистика; стилистический фактор; прагматика.

Праводзіцца аналіз вуснага гетэрагеннага маўлення білінгваў – членаў адной сям’і і іх блізкіх сяброў (12 чалавек, усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці). Разглядаецца маўленне інфармантаў у камунікатыўных сітуацыях двух тыпаў: падчас бытавых сямейных размоў і ў рамках нязмушаных размоў з калегамі на працоўных месцах.

Працуючы ў рамках варыяцыйнісцкай парадыгмы [1], маўленне інфармантаў мы разглядаем як адну мову, у аснове якой ляжыць мясцовая гаворка, з выразнай прысутнасцю моўных элементаў, якія адрозніваюцца ад хоцімскай гаворкі і ўмоўна ацэньваюцца намі як «беларускія» або «рускія». Такія ацэнкі моўных элементы атрымліваюць тады, калі пацвярджаюць, «даказваюць» сваю беларускасць або рускасць у канкрэтных актах маўлення праз выкарыстанне тых ці іншых стылістычных эфектаў, «рускай» або «беларускай» маркіраванасці, падразумяваных «руска-беларускіх» процістаўленняў. Насычэнне моўнага фрагмента варыянтамі той ці іншай разнавіднасці стварае эфект своеасаблівага «беларускага» або «рускага» стылю маўлення інфармантаў. Прычыны і характар пераклучэння моўцаў з аднаго стылю маўлення на іншы мы разглядаем падрабязна.

Намі прааналізавана выкарыстанне інфармантамі шасці фанетычных, чатырох марфалагічных і чатырох лексічных саліентных пераменных, на аснове якіх часцей за ўсё робяцца высновы аб беларускасці або рускасці маўлення ў рамках канкрэтных маўленчых актаў; тым самым гэтыя пераменныя выступаюць у якасці стылістычных сродкаў маўлення [2, с. 383–384].

Выбар інфармантамі цвёрдага [ч] або мяккага [ч’] мае стылістычны характар, г. зн. абумоўлены дзеяннем знешніх фактараў камунікацыі. Разгледзім выкарыстанне моўцамі гэтай пераменнай у розных камунікатыўных сітуацыях.

1. Сямейная камунікацыя

З 1990 выкарыстанняў варыянтаў /ч/ 1821 раз быў выкарыстаны цвёрды [ч] і 169 разоў мяккі [ч’]. З лічбаў відаць, што, нягледзячы на тое, што мяккі [ч’] сустракаецца толькі ў 8,5 % выпадкаў, інфарманты маюць магчымасць выбраць мяккі або цвёрды варыянт, і магчымасць гэтая большая ў параўнанні, напрыклад, з выбарам інфармантамі [г] выбухнога або [г] фрыкатыўнага, дзе лічбы адпаведна 0,3 % і 99,7 %.

Выкарыстанне мяккага [ч’] у некаторых выпадках характэрна для сітуацый, якія маюць стылістычную афарбоўку, і можа быць растлумачана шэрагам прычын, такіх як цытаванне (у тым ліку адмоўнае), пахвальба, рэклама, уплыў (аб’ектыўна) урачыстай сітуацыі, у якой вядзецца размова, выкарыстанне клішэ, розныя віды экспрэсіі (строгасць, здзіўленне,

незадавальненне), жаданне з дапамогай асаблівай фанетыкі перадаць добрыя адносіны да чалавека, пра якога ідзе гаворка, акамадацыя да суразмоўцы, уплыў тэмы размовы, нейкім чынам звязанай з выкарыстаннем рускай мовы. Разгледзім некаторыя з кантэкстаў, якія ілюструюць дзеянне пералічаных фактараў.

Строгасць. Усе члены сям’і (інфарманты А, В, С, N) прымаюць удзел у дыялогу 28. Яны размаўляюць пра малодшую дачку (інфармант В), якая вельмі любіць салодкае, але не так добра, як хацелася б старэйшым, есць звычайную ежу:

На ‘с’ц’а, пайе’ш (28: 27; N)¹.

Што? (28: 28; В)

О, йак канф’е’тку шакала’днуўу, так ана’ хо’ц’им (28: 29; А).

А пайе’с’ц’ бл’ін іна’ н’і хо’ц’им (28: 30; А).

Звяртаючыся да дачкі і жадаючы выразіць незадаволенасць тым, што яна любіць салодкае і не есць таго, што трэба, інфармант А (жанчына, 41 год, настаўніца пачатковых класаў) выкарыстоўвае мяккі [ч’]. Акрамя таго, у гэтых жа выказваннях яна ўжывае форму дзеяслова 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга часу з цвёрдым канчаткам. Жанчына палічыла, што для строгага па тоне, «начальніцкага» кантэксту больш падыходзіць мова з перавагай рускіх рыс.

Адмоўнае цытаванне. У дыялогу 18 інфармант N (дзяўчына, 19 гадоў), студэнтка, якая вучыцца ў Мінску, расказвае бацьку, інфарманту С, пра сваю гаспадыню, у якой яна наймае пакой:

Дык ба’бка ж, іна’ ж хо’дз’іц’ на рабо’ту? (18: 11; С)

Ну, і закрыва’йіц’ ко’мнату на кл’уц (18: 12; N). <...>

Ого’, йе’с’л’і б’ц’іл’ів’і’зар [можна было нам глядзець без гаспадыні]! (18: 19; N)

Так ба і му’зыку, і ўс’о, што хо’ц’иш (18: 20; N). <...>

А йна ўс’о так, зна’йіш (18: 27; N).

Ўс’о так ш’ц’им’а’йіц’, штоб йой экано’м’іц’ (18: 28; N).

А за с’в’ет пла’ц’іц’а? (18: 31; С) <...>

Йак-та йна ра’н’шы ў нас бра’ла па’ру раз за ваду’, нав’е’рна, адз’і’н раз (18: 33; N).

Ц’і мно’га? (18: 34; С)

Ты’с’іц’ы, ты’с’іц’ па шэс’ц’ых выхадз’і’ла с’ц’ілав’е’ка (18: 35; N). <...>

А йна мы’йіц’а раз ў н’адз’е’л’у і’л’і ў м’е’с’іц’ (18: 37; С)

Н’е, ну норма’л’на так (18: 38; N).

Н’іц’а’ста (18: 39; N).

Іна’ вабиц’е’ така’йа, экано’мнайа с’і’л’на (18: 40; N).

Ўс’о ш’ц’им’а’йіц’, ш’ц’им’а’йіц’ (18: 41; N).

¹ Тут і далей пасля ілюстрацый першая лічба абазначае нумар дыялогу ў нашым матэрыяле, другая – нумар выказвання, літара абазначае шыфр канкрэтнага інфарманта.

Наяўнасць як мяккага [ч'], так і цвёрдага [ч] тлумачыцца тым, што, з аднаго боку, размова вядзецца пра горад, інфармант N зусім нядаўна прыехала з Мінска, дзе большасць людзей з яе асяродку і сама яна размаўляюць па-руску, тады мяккі [ч'] гучыць натуральна. З іншага боку, дзяўчына размаўляе з татам, таму не павінна набліжаць сваё маўленне да рускай мовы, а, наадварот, павінна паказаць, што яна тут свая, хоць і вучыцца ў горадзе. Тады цвёрды [ч] нібы згладжвае крыху той факт, што мяккі [ч'] усё-такі сустракаецца.

Мяккі [ч'] у слове *считает* быў ужыты тры разы ў двух выказваннях (28 і 41), паміж якімі былі і [ч], і [ч']. Магчыма, тут мае месца цытаванне інфармантам N слоў яе гаспадыні (а менавіта, слова «считает», якое магла часта выкарыстоўваць жанчына і выконваць адпаведнае дзеянне), якая ёй не вельмі падабалася з-за сваёй скупасці і звычайнае маўленне якой было змешаным. У дадзеным выпадку назіраем з'яву «адмоўнага цытавання» (выкарыстанне рускай мовы падчас цытавання чалавека, звычайнае маўленне якога з'яўляецца змешаным).

Жаданне з дапамогай асаблівай фанетыкі перадаць добрыя адносіны да чалавека, пра якога ідзе гаворка. У дыялогу 52 інфармант L (жанчына, 38 гадоў, настаўніца пачатковых класаў, калега інфарманта A) расказвае інфарманту A пра тое, як піла чай з калегамі:

Йак мы п'і'л'і чай в э'тым са'мым (52: 134; L).

Слы'шыш, на м'ітодаб'іідз'ін'е'н'ійі (52: 135; L).

Дз'е'вач'к'і канф'е'ты там наста'в'іл'і, Св'е'тка (52: 136; L).

Мяккі [ч'] у слове *дз'е'вач'к'і* разам з памяншальным суфіксам сведчыць пра добрыя ўзаемаадносіны інфарманта L з калегамі па рабоце. Як бачым, мяккі [ч'] можа з'яўляцца паказчыкам як станоўчай, так і адмоўнай ацэнкі (параўнайце папярэдні кантэкст).

Акамадацыя да суразмоўцы. У дыялогу 27 інфармант A тэлефануе інфарманту D (сяброўка інфарманта B, у якой яна знаходзіцца ў гэты момант), каб паклікаць дачку дадому:

В'і'ка, здра'стуй (27: 105; A).

На'с'ц'у мо'жна? (27: 106; A)

Нас'ц', хадз'і' на м'іну'тач'ку дамо'й (27: 107; A).

Ну на'да, на м'іну'тач'ку (27: 108; A).

Выкарыстанне інфармантам тут мяккага [ч'] з'яўляецца дадатковым сродкам выражэння просьбы. Акрамя таго, на характар маўлення жанчыны магло паўплываць тое, што інфармант D (дзяўчынка, якой тэлефануе інфармант A) з'яўляецца вучаніцай школы, у якой працуе інфармант A. Тады натуральным з'яўляецца жаданне інфарманта A размаўляць з ёй па-руску.

Параўнайце працяг дыялогу:

Ўс'о (27: 109; А).

Так ба н'і пр'ішла' (27: 110; N).

*Сказа'ла б, йа пато'м, йа **шчас** н'і хачу' (27: 111; А).*

А так (27: 112; А).

Йак зайдз'е'ц' – сра'зу дз'в'е'р'і на кл'уч (27: 113; С).

І кл'уч хава'й, шоб н'і ўц'ікла' (27: 114; С).

*Эта **то'ч'на** (27: 115; А).*

Зараз інфармант звяртаецца да членаў сям'і, таму не абавязана старацца размаўляць па-руску. Акрамя таго, у выказванні 111 жанчына цытуе словы, якія магла вымавіць інфармант В, улічваючы пры гэтым асаблівасці яе маўлення. Як вынік – выкарыстанне цвёрдага [ч]. Мяккі [ч'] у выказванні 115 мог з'явіцца з прычыны экспрэсіі.

2. Службовая камунікацыя

У рамках службовай камунікацыі намі аналізуецца маўленне 4 з 12 інфармантаў: А, С, К і L. Змяненне колькасці інфармантаў звязана са зменай статусу некаторых удзельнікаў даследавання, у прыватнасці паступленнем школьнікаў у ВНУ і пераездам у буйны горад, выхадам асобных інфармантаў на пенсію. З 496 выкарыстанняў варыянтаў /ч/ 478 разоў быў ужыты цвёрды [ч] і 18 разоў мяккі [ч'].

2.1. Характар ужывання цвёрдага [ч] vs. мяккага [ч'] інфармантам А

Падчас размоў на рабоце інфармант А ўжывае як цвёрды [ч], так і мяккі [ч'], у тым ліку ў сітуацыях, калі тэма гаворкі непасрэдна звязана з работай, параўн.:

*Ну ўжы, **сма**тр'і', ўжы ўс'о (80: 375; А).*

*Год ужы' **за**ка'нчывайіш (80: 376; А).*

*Са'майа гла'ўнайа, **чы**та'ц', п'іса'ц' **на**уч'і'ла (80: 377; А).*

Гэта азначае, што строгага ўплыву сітуацыі камунікацыі на маўленне інфарманта няма, што выглядае натуральна, бо інфармант мае сяброўскія адносіны з калегамі-суразмоўцамі. Як і ў сямейных, у службовых запісах мяккі [ч'] ужываецца інфармантам пад уплывам знешніх, стылістычных фактараў. Разгледзім найбольш выразныя кантэксты.

Цытаванне. У дыялогу 81 інфармант А апісвае сітуацыю, калі да яе прыйшлі дзяўчынкі (адна з якіх – дачка інфарманта L) і папрасілі адкрыць згущонку:

Звано'к в кварц'і'ру (81: 258; А).

Стайа'т А'н'а і Ал'і'на (81: 259; А).

Аткро'йц'е, О'л'га Н'ікала'йўна, нам, пажа'луста, згушч'о'нку (81: 260; А).

*Мы про'бавал'і – н'і **па**луч'і'лас' (81: 261; А).*

Што вы, дз'е'вацк'і, бу'дз'іц'і? (81: 262; А)
А, бу'дз'ім там йо'жыкав п'еч' (81: 263; А). <...>
Гавар'у', а с чыво'та? (81: 281; А)
Ан'і'мн'е расказа'л'і, вс'о што как (81: 282; А).
Малаццы', гавар'у' (81: 283; А).
Дз'е'вацк'і, гавар'у', малаццы', малаццы' (81: 284; А).

У дадзеным урыўку назіраецца выразная заканамернасць: падчас цытавання слоў дзяўчат інфармант стабільна выкарыстоўвае мяккі [ч'], калі ж цытуе свае словы – цвёрды [ч].

Перадача станоўчых эмоцый. У дыялогу 82 інфармант А расказвае, як прыгожа было ў вёсцы ў час выпадзення вялікай колькасці снегу:

Йа там і ў сугро'б'і, йа там і с'ідз'е'ла (82: 237; А).
І Ва'с'у фатаграф'і'равала (82: 238; А).
Ай-ай-ай! (82: 239; Н2)
Ой, вабшч'е' красата' (82: 240; А).

Акамадацыя да суразмоўцы ў сітуацыі ўяўнага дыялогу з прадстаўніком адміністрацыі школы. У дыялогу 81 інфармант А, уяўляючы размову калегі з дырэктарам школы і быццам плануючы, якія словы будзе лепш выкарыстаць, прамаўляе:

Ну так ты вот спрас'і' (81: 377; А).
Скажы', А'нна В'і'ктаравна, йа хач'у' вот зада'ц' э'тат вапро'с, ну (81: 378; А).

2.2. Характар ужывання цвёрдага [ч] vs. мяккага [ч'] інфармантам L

У службовай частцы запісаў сустракаюцца два выпадкі выкарыстання гэтым інфармантам мяккага [ч'], абодва з якіх маюць месца ў дыялогу 82. Інфарманты А, L і Н2 (настаўніца пачатковых класаў, калега інфармантаў А і L) размаўляюць пра тое, што працаўнікі бюджэтных арганізацый павінны здаць старое адзенне. Прамаўляе інфармант L:

Ўчыра' спра'шывайу у Іва'наўны (82: 474; L).
Гавар'у', Іва'наўна, вы зда'л'і тр'а'пк'і? (82: 475; L)
Да, ч'іты'р'і к'іглагра'ма [адказвае Іванаўна] (82: 476; L).
Йа гавар'у', зачэ'м сто'л'ка? (82: 477; L)
Ну два пал'то'зда'л'і там іш'ч'о' э'тат (82: 478; L).
Йа гавар'у', н'і магла'падз'ал'і'іца па-бра'цк'і (82: 479; L).

Інфармант перадае сітуацыю, у якой яна пыталася ў сваёй калегі, ці здада тая адзенне. Звяртае на сябе ўвагу, што падчас цытавання слоў калегі (выказванне 476) маўленне інфарманта мае выразна русіфікаваны характар: у ім выкарыстоўваецца (двойчы) выбухны [г], мяккі [ч']. Выказванні, якія належаць непасрэдна інфарманту L, маюць больш мясцовы характар. Русіфікаваны характар цытаваных выразаў неабавязкова азначае імкненне жанчыны дакладна перадаць характар

маўлення суразмоўцы, які, верагодна, быў змешаным. Змест паведамлення, інтанацыя, з якой было вымаўлена выказванне, а таксама паўтор гука [г] у слове «кілаграм» (які сведчыць пра жаданне жанчыны «пакрыўляць» суразмоўцу) указваюць на адмоўнае стаўленне інфарманта да жанчыны (прынамсі ў той сітуацыі, калі апошняя, на думку інфарманта, здала зашмат адзення і тым самым вылучылася на фоне астатніх). У гэтым выпадку можам казаць пра «адмоўнае цытаванне». Падобную з’яву мы назіралі ў сямейных запісах (дыялог 18).

Інфарманты К і С не ўжываюць мяккага [ч’] у службовых запісах.

Аналіз выкарыстання інфармантамі цвёрдага [ч] vs. мяккага [ч’] у рамках сямейнай камунікацыі і падчас неформальных размоў на працоўных месцах сведчыць пра абумоўленасць выкарыстання імі мяккага [ч’] дзеяннем стылістычных фактараў, такіх як цытаванне (у тым ліку адмоўнае), пахвальба, рэклама, розныя віды экспрэсіі (строгасць, здзіўленне, незадавальненне), жаданне з дапамогай асаблівасцей фанетыкі перадаць добрыя адносіны да чалавека, пра якога ідзе гаворка, акамадацыя да суразмоўцы і інш. Істотна, што дзеянне некаторых з фактараў адзначаецца як у сямейнай, так і ў службовай камунікацыі (акамадацыя да суразмоўцы, адмоўнае цытаванне, перадача станоўчых эмоцый і інш.). Уплыў сітуацыі камунікацыі на маўленне інфармантаў не назіраецца – галоўнымі фактарамі, якія абумоўліваюць характар маўлення ўдзельнікаў даследавання, з’яўляюцца іх прагматычныя ўстаноўкі і знешнія аспекты канкрэтнага маўленчага акта. Атрыманыя вынікі пацвярджаюць агульную тэндэнцыю ў выкарыстанні хоцімскімі інфармантамі пераменных розных моўных узроўняў і сведчаць пра заканамерны характар прынамсі некаторай часткі наяўнага матэрыялу [3].

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Яненка Н. В. Да пытання вывучэння неафіцыйнага беларускага гарадскога маўлення ў рамках варыяцыйнісцкай парадыгмы // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 2015. № 3. С. 66–70.
2. Яненко Н. Вариативность городской белорусско-русской речи (на материале записей в г. п. Хотимске) [Электронный ресурс] // Антропол. форум. 2013. № 18. С. 381–392. URL: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/yanenko.pdf> (дата обращения: 21.10.2020).
3. Яненка Н. В. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2018. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/207179> (дата звароту: 27.01.2021).